

Hévízi Ottó

Hány formáletikája van Kantnak: egy, kettő, egy sem?

Előadásom címe esélyeket latolgat. Ez akár totóztatás benyomását is keltheti valakiben – egyes, kettes, iksz, törölve. Minthogy már amúgy is késő elejét vennem egy efféle benyomásnak, ezért, gondoltam, jobb, ha megadom magam a látszatnak. Közlöm hát a formáletikai totótípeket. A várható papírforma-eredményeknél kezdem.

Fix 1. Kantnak, mint köztudott, egyetlen formális etikája van. Az, amit a kategorikus imperatívusz ír elő ismert formulájával: „cselekedj ama maxima szerint, melyet követve egyúttal azt is akarhatod, hogy maximád általános törvény legyen”¹. Arra hivatott ez az előírás (Kant mércének, iránytűnek, belső próbakőnek-törvényhozásnak is nevezi), hogy bárki megítélhesse bármely cselekedete maximájának helyességét egyetlen elv alapján. Kant formális etikája, ez is nyilvánvaló, logikai kánont érvényesít az erkölcsi megítélés követendő elveként, amennyiben ellentmondás-mentességet követel. Maximánk vagy ellentmond a törvénynek, vagy nem.

Mondom a második tippet. *Törölve.* Ez már Hegel nevezetes Kant-bírálata, a *Hit és tudás* óta úgyszólván papírforma-eredménynek számít. Hogy miért? Mert Kantnak nincs koherens, mind elméletileg, mind gyakorlatilag feddhetetlen, univerzális érvényű formális etikája. Mert a kategorikus imperatívusz szándéketikának üres, érületetikanak önkényes, sőt veszélyes, morális dilemmáknál és konfliktusoknál csődöt mond, hajthatatlansága pedig embertelenné teszi. Mert az, úgymond, „morális bizonyosság” tényként beállított intelligibilitásával, az ész állítólagos „egyetlen faktumával” Kant még saját ismeretelméleti kritikájának elveit is meghazudtolja. Mert ez a formáletika nem is filozófiai teória, csak az arany szabály újkori felmelegítése. Mert nem több, mint az állítólagos erkölcsi érzékünk szolipszista apológiája. És így tovább; ismerjük az érveket.

Ráadásul *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*, amelyet pedig Kant csaknem teljesen a kategorikus imperatívusznak szentel, csak az alábbi három kérdésre nem ad egyértelmű választ. Egy. Mi ebben az ítélő műveletben a megítélés *tárgya*: a maxima vagy inkább a szubjektum, aki sajátjának fogad el egy maximát? Kettő. Nem világos, mi benne a megítélés *módja*: a logikai ellentmondás feltárása maxima és törvény között, vagy introspekció egy sajátos törvényhozói aktus elgondolása révén? Egy logikai hiba feltárása ugyanis csak az ész helyes használatától függ, és nem a képzelőerő bravúrájától, magyarul nem attól, hogy vajon el tudom-e képzelni magamat egy intelligibilis parlament tagjának, törvényhozó tagnak a „célok birodalmában”. Három. Az sem derül ki az *Alapvetés*ből, hogy a kategorikus imperatívusznál mi a megítélés *célja*. Egy maxima helyességéről akar-e felvilágosítani minket, vagy annak kíván-e gátat vetni, hogy (mint Kant mondja) „kivételezzünk” magunkkal?² Ez megint csak nem mindegy:

¹ Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése* (a továbbiakban EM), 52–53.

² EM 56.

az első esetben nem tudjuk, hogy mi a helyes, míg az önmagunkkal tett kivétel esetén nagyon is tudjuk, csak nem óhajtjuk magunkat alávetni neki.

Mielőtt formáletikai totónk következő tippjére, a 2-re rátérnék, amely a formáletikai eljárás alternatív alakját jelentené, előrebocsátom, milyen tekintetben tartom felvethetőnek a kategorikus imperatívusz alterálását. Röviden: abban a vonatkozásban, hogy Kant milyen eljárásként, miféle *processzus* keretében adja meg a kategorikus imperatívusz érvényességét. Idézek pár sort *Az erkölcsök metafizikájának alapvetéséből*: „[...] hogy rájöjjek, mit kell ahhoz tennem, hogy akarásom erkölcsileg jó legyen [...], csak ezt kell kérdezni magamtól: akarhatod-e, hogy maximád egyszersmind általános törvénné váljék? Ha nem, elvetendő [...]”³ Az idézetből, amely a kategorikus imperatívuszt nem parancsként vagy pusztán előírásként, hanem processzusként, ítélő műveletként azonosítja, az érvényesítendő eljárás hat fő vonása olvasható ki. Először: a művelet jellege önvizsgálat, azaz *introspekció* („ezt kell kérdezni magamtól” – szól az idézet). Másodsor: a műveletnek kizárólagos felhatalmazottsága van a megítélésre, azaz jogosultságát tekintve *autoritásról* beszélhetünk („csak ezt kell kérdezni” az erkölcsösség megítéléséhez). Harmadsor: a művelet rendeltetése az, hogy kimutasson valamit, azaz *indikációról* van szó. (Kell valamilyen jelzés, hogy belőle, mint Kant mondja, „rájöjjek, mit kell tennem” az erkölcsösség eldöntésében.) Negyedsor: a művelet eljárás módja szemléletet ad ahhoz, hogy valaki egy meghatározott értelemben feltétlen pozícióba gondolja bele magát, jelen esetben egy „általános törvény” meghozójának vagy jóváhagyójának, azaz egy korlátlan törvényhozónak a pozíciójába; ezt a vonást *önhiposztázisnak* nevezem. Ez nem más, mint az *Alapvetésben* és *A tiszta ész kritikájában* egyaránt megjelenő *sich hineindenken* elképzelés önmagunk gondolati behelyezéséről, „belegondolásáról” egy intelligibilis pozícióba, vagyis arról, hogy a megítélő eljárásban, úgymond, „megkettőzötten” kell elképzelnünk, elgondolnunk magunkat.⁴ Ötödször: a művelet jelzése *bináris* kódra épül, egy igen/nem kódra; a jelzés vagy jóváhagyást ad, vagy nem. Hatodsor: a művelet hatálya kizárólagos, más szóval végzése *kategorikus* („ha nem, elvetendő” – zárult a fenti idézet).

Összefoglalva: a kategorikus imperatívusz műveleti jellege introspekció, a megítélő eljárásra autoritással felruházott, a művelet rendeltetése indikáció, eljárás módja önhiposztázis, jelzése bináris kódra épül, hatálya pedig kategorikus.

És most a 2-es tippről. Mi lehet a kategorikus imperatívusz alternatív, mondhatni rivális eljárása Kantnál? Az, amelynek eljárásrendje a mondott alapponások mindegyikét magán viseli. Ez az ún. *formális lelkiismeretesség* – más szóval: az „igazlelkűség” – ítélkezési eljárása. A kategorikus imperatívuszt mint megítélő elképzelést Kant az 1780-as évek közepén dolgozza ki, a formális lelkiismeret itéleti módját viszont fél évtizeddel később, a kilencvenes évek elejétől kezdve, a *Theodicea*-cikkekben, majd a *Vallás-tanulmányban*. Ez utóbbi szerint, idézem: „[...] a lelkiismeret az önmagán bíraskodó morális ítélőerő [...] A lelkiismeret nem mint a törvény alatt álló eseteket ítéli meg a cselekedeteket [...], hanem itt az ész önmagán bíraskodik, vajon a cselekedetek ama megítélését (hogy ti. azok helyesek-e vagy helytelenek) valóban a legteljesebb óvatossággal tette-e magáévá, s az embert tanúskodásra szólítja önmaga ellen vagy mellett: megtörtént-e ez vagy sem?”⁵ A formális lelkiismeret itélete tehát a magunk mellett vagy magunk

³ EM 31. A fordítást módosítottam – H. O.

⁴ EM 94; Kant: *A tiszta ész kritikája* (a továbbiakban TÉK), 610–611.

⁵ Kant: *Vallás a pusztán ész határain belül*, 342–343.

ellen szóló tanuskodás alapján születik meg. Az eljárás döntő elemét, a tanúságtételt Kant a *Theodicea*-cikkben egy „benső eskü alatt tett vallomáshoz” hasonlíttja: „mersze mindenre, ami szent és drága előtted, kezességet vállalni ennek vagy annak a fontos vagy fontosnak vélt hittétel igazságáért”⁶.

A formális lelkiismeretesség vagy igazlelkűség, azaz „az önmagán bíraskodó morális ítélőerő” ítéleti eljárása nem más, mint megbizonyosodás morális meggyőződésünk bizonyosságí fokáról. Mit próbál megítélni a formális lelkiismeret eljárása? A válasz nem lesz meglepő: az ún. „materiális lelkiismeretességet”. A materiális lelkiismeret a legszigorúbb, kritikai értelemben vett óvatosság (*Behutsamkeit*). Kant szerint a materiális lelkiismeretesség kritikai aktusa hivatott a legnagyobb körültekintéssel megvizsgálni, hogy szándékunk helyes-e, avagy amit vallunk, igaz-e. De miért rendelődik e fölé még egy formális ítélőszék is? Mert, mondja Kant, végső soron bármely igaznak tartásnál lehetséges, hogy annak helyességében vagy igazságában tévedjek. Azt viszont mindig bizonyossággal lehetséges tudnom, hogy a kritika követelte óvatossággal éltem-e, mi több, ennek tanúsításában nem is tévedhetek. A kritikai aktus megtörténtének tanúsításával ugyanis közvetlenül tudatában vagyok annak, hogy leendő cselekedetem autoritásra feljogosított személyének, egy valóban „önhatalmú tett” szerzőjének nyilváníthatom-e magamat. Röviden: kell, hogy tudjam (mert ezt nem lehet nem tudnom), hogy olyannak állíthatom-e magamat, akinek a szándékolt tett *felróható*. Miért lesz Kantnál erkölcsi próbakö ennek tudása? Mert egy tettben csak akkor van szabadságunk, ha képesek vagyunk felelősséget is viselni érte, és fordítva: akkor van érte felelősségünk, ha szabadságunkban áll megtörténtehez hozzájárulásunkat adni. A felróhatóság-beszámíthatóság – Kant használta terminussal: az imputáció – elismerése, más szóval az „önhatalmú tett” tanúsított tényállása az a „faktum”,⁷ amelynek meglétéről a formális lelkiismeretesség eljárása jelzést ad a megerősítő esküvés révén (*juramentum assertorium*).

Hat vonást emeltem ki a kategorikus imperatívusz mint ítélő művelet leírásakor, és most azt állítom, ezek jellemzik a formális lelkiismeret eljárását is. Mennyiben? Vegyük sorjában. Az, hogy a formális lelkiismeretesség művelete introspekció, nyilvánvaló, hiszen a belső esküvéssel magunkat vonjuk vallatóra. Minthogy az eljárás közvetlen bizonyossággal ítél arról, hogy egy cselekvési elv vállalhatóságának kritikai vizsgálata megtörtént-e a részünkről vagy sem, ezért a művelet autoritása csorbitatlan. Az eljárás itt is indikációra hivatott: jelzésre szert tenni magunk számára arról, hogy kizárólag sajátunkénak nyilvánítjuk-e szándékolt tettünket. Lefolytatására nézve ez az eljárás is önhiposztázisra épül, hiszen a lelkiismeret törvényszéke előtt egyszerre kell vádlónak és vádlottnak tekinteni magunkat, esküt téve „belső bíránk előtt, akit egy másik, rendkívül szigorú személynek gondolunk el”⁸. A bináris kód szintén adott: a megerősítő esküvésben, ahol a megtéleendő közvetlenül tudható, csak igen vagy nem lehetséges. Végül – zárva a sort – az sem vitatható, hogy az igazlelkűség ítélete kategorikus, minthogy belső bírónkban „a feltétlen iubeót vagy vetőt tisztelhetjük”⁹.

A következtetés világos. Ha a kategorikus imperatívusz követelte belső törvényhozás formáletikai eljárás, úgy a formális lelkiismeretesség ítélkező processusa nem kevésbé az. A különbség közöttük nem az eljárás összetevőiben van, hanem platform-

⁶ Kant: A filozófia minden theodiceaei próbálkozásának kudarcáról, 160–161.

⁷ EM 377, lásd még 322.

⁸ EM 545.

⁹ EM 555.

jában és közvetlen célzatában. A kategorikus imperatívusz platformja logikai kánont érvényesít. A *logikai* modellre épülő eljárás azért lehet formális, mert ész mindenkinek adatott, ezért ellentmondást elvileg mindenki be tud látni. Az igazlelkűség törvénytörvénye ellenben esküvésit-tanúsítási ítélezésre épül. Ez a *testimoniális* modell azért lehet alapja egy formális eljárásnak, mert Kant szerint lelkiismerete mindenkinek van, tehát szándékolt tette felróhatóságáról, sajátjaként való elismeréséről elvileg mindenki képes színt vallani. A kategorikus imperatívusz (kiváltképp az *Alapvetésben*) megengedi, hogy célzatát egy maxima erkölcsi *helyességének* felismertetésében lássuk. Ellenben a formális lelkiismeret eljárásának közvetlen célzata nem a maxima erkölcsi helyességének felismertetése, hanem annak kimutatása számunkra, hogy az adott maxima vajon *sajátunkként*, saját üdvösségünk letéteményeseként vállalható-e.

A sztoikus filozófia ismert olyan distinkciót, amely a két rivális formáletikai eljárás közti megkülönböztetésben hasznunkra lehet. A kategorikus imperatívusz az *Alapvetésben* egy elv helyességéről, helyénvalóságáról hivatott végzést hozni, ennél fogva jóváhagyása nem más, mint egyetértést mérlegelő helyesség-ítélet: *szünkatathesizis*. A formális lelkiismeretesség végzése ezzel szemben olyan súllyal kívánja megterhelni a helyesség kritikai vizsgálatát, mintha azon egyenesen saját üdvösségünk állna vagy bukna. Így az, amit ez a belső próbakő, a tanúsítás kritikai próbatétele kinyilvánít, azaz a szándékolt tett felróhatóságát szentesítő jóváhagyás nem más, mint *oikeioszisz*: a legsajátabb üdvökre vonatkozó jóváhagyás.

Messzire vezetne, hogy Kant mikor melyik eljárási elvet részesítette előnyben formális etikájában, és az is, hogy mikor miben volt kénytelen belátni saját kísérlete kimenetelének bizonytalan esélyeit. De ha végigkövetnénk Kant gondolkodói küzdelmét az 1780–1790-es években, akkor azt látnánk, hogy a belső, etikai próbakőnek mindig kettős rendeltetést szánt. Azt a kettős szerepet, hogy az érületetikai próba egyben szándékietikai indikátor is legyen. Erre tett kísérletet már a kategorikus imperatívusz is: hogy a törvényhozói méltóság tanúsításának ítéletét megtegye egyúttal a maxima erkölcsi helyességét elbíráló ítéletnek. Röviden: Kant összhangot keresett a maximára vonatkozó helyesség-ítélet és a személyiségre vonatkozó üdvösség-ítélet között, ha úgy tetszik, a formáletikai totó *1-es* és *2-es* tippje között. Összhangot keresett köztük, mégpedig kifejezetten egy formális eljárás nevében, hiszen a kötelességnek éppen a *formális* jellege az, amely az „összhangot jelöli [az ember] akaratának maximái és a személyében lévő emberiség méltósága között”¹⁰.

Kant legsajátabb tippjét tehát valószínűleg úgy lenne érdemes megadnunk, hogy X. Kant mintha e két évtized alatt végig arra játszott volna, hogy összhangba hozható, egymásra építhető legyen a formáletika logikai és tanúsítási modellje; hogy döntetlenben kiegyezzen egymással a két eljárásváltozat. Hogy mennyi esélyt mondhat magának ez a küzdelmes X? Sokat is, keveset is. Úgy értem, bizonyára ennek az egyesített modellnek van a legkisebb sansza arra, hogy egy könnyen használatba vehető, univerzális etika formális mércéje legyen. Mégis, talán ennek van a legtöbb esélye, hogy Kant egyes teóriáin keresztül megláttassa nála a küzdelem *történetét* – és hogy e problémátörténet révén megértessen valamit Kant formáletikai kísérletének legbensőbb *tétjéből* is.¹¹

¹⁰ EM 534.

¹¹ Az előadás bővebb argumentációjáról és távolabbi összefüggéseiről lásd *A megfontolás rítusai. Tanulmány az autochton ítélezésről* című könyvem két Kant-fejezetét.

IRODALOM

- Kant, I.: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. In *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Ford.: Berényi Gábor. Budapest: Gondolat, 1991.
- Kant, I.: *A tiszta ész kritikája*. Ford.: Kis János. Szeged: Ictus, 1995.
- Kant, I.: Vallás a puszta ész határain belül. In *Vallás a puszta ész határain belül és más írások*. Ford.: Vidrányi Katalin. Budapest: Gondolat, 1974.
- Kant, I.: A filozófia minden theodicaeai próbálkozásának kudarcáról. In *Történetfilozófiai írások*. Ford.: Mesterházi Miklós, Vidrányi Katalin. Szeged: Ictus, 1997.

Lépten nyomon